

*Ekstacyczna
autokastracja*

Łukasz Majewski

Ekstazy autokastracja

Psychoanalityczno-mitologiczne ujęcie
roli narcyzmu, zazdrości, żałoby i nekrofilii
w kulcie Wielkiej Bogini Matki

The *S*erpent

Szczecin 2008

Koncepcja rysunku:

Łukasz Majewski

Wykonanie rysunku:

Daniel Strzelczyk

Korekta językowa:

Anna Popis-Witkowska

Skład:

Michał Knihinicki

Anna Popis-Witkowska

Wydawnictwo:

The Serpent

Urząd Pocztowy 1

70-405 Szczecin, skr. 99

www.the-serpent.pl

Drukarnia:

Print Group

ul. Księcia Witolda 7-9

71-063 Szczecin

www.printgroup.pl

© Copyright by Łukasz Majewski
and Wydawnictwo The Serpent

Nakład: 33 egzemplarze

wydanie pierwsze

sierpień 2008

premiera:

08.08.2008

ISBN 978-83-925706-2-2

- Spis treści -

Wstęp

7

Wprowadzenie historyczne i mitologiczne

15

Wprowadzenie psychoanalityczne

33

Quetzalcoatl – Narcyz – Attis – Śiwa

57

Adonis – Hermafrodyta – Hyakintos – Kora-Persefona

89

Podsumowanie

103

Zakończenie

113

Uzupełnienia

119

Bibliografia

129

Wstęp

Celem niniejszej książki jest przybliżenie jednego z wariantów zrytualizowanej męskiej autoagresji, na planie symbolicznym przejawiającego się reprezentatywną próbą możliwie skrajnej negacji życia przy jego jednoczesnym zachowaniu, tj. autoagresji nakierowanej na męskie narządy płciowe, której to – rzecz można – szczytową formą realizacji jest autokastracja. Treść stanowi poprawiona, rozwinięta, wreszcie zmodyfikowana w celu ulepszenia i przygotowania do publikacji praca magisterska pod tytułem *Psychoanalityczno-mitoznawcza problematyka autokastracji w kontekście kultu Wielkiej Macierzy Kybele i wybranych mitów. Studium porównawcze*, obroniona przeze mnie w Instytucie Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w listopadzie roku 2007. Za najdrobniejszą nawet okazaną mi pomoc pragnę w tym miejscu podziękować pani prof. Halinie Grzymale-Moszczyńskiej, drom hab. Kazimierzowi Bankowi i Henrykowi Hoffmannowi oraz drowi Pawłowi Sosze. Cytaty z prac anglojęzycznych podaję w przekładzie własnym, tekst oryginalny umieszczając w przypisach.

Na początku następującego po wstępie rozdziału przedstawiam geograficzne i historyczne źródła fenomenu autokastracji i kultu Kybele. Zarysowuję w nim zagadnienie społeczno-religijnego statusu kastratów w świecie starożytnym i motywy, które mogły skłaniać do dokonywania autokastracji w oczach ludzi starożytnych oraz współczesnych badaczy o orientacji historycznej. Referuję proces przenikania kultu Kybele z terenów Azji Mniejszej przez Grecję na teren Republiki Rzymskiej. Idąc dalej, odnotowuję charakter przemian, jakim uległ on na terenie Grecji i w trakcie rozprzestrzeniania się na terenie Imperium Rzymskiego, aż po zanik w IV w. Malując możliwie szeroką panoramę autoagresji kapłanów Kybele, zwanych *galloi*¹, przytaczam treść mitów związanych z jej orgias-

1 Na temat pochodzenia terminu *galloi* (l. poj. *gallus*) zob.: E.N. Lane, *The Name of Cybele's Priests the Galloi* [w:] Lane E.N. (edit.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, Leiden 1996, s. 117-134. Zob. też

tyczną formą i technikami. Podaję następnie opis kultu w szczytowym okresie jego ewolucji, tj. opis wiosennego święta i misterium ku czci Kybele w Rzymie, a także opis kultów pokrewnych: Atargatis oraz Maa-Bellony.

O mężczyznach dokonujących autokastracji współcześnie psychiatra Armando Favazza pisze, że „z wyjątkiem transseksualistów, którzy zwykle starannie planują swoją kastrację, (...) są w większości psychotykami dokonującymi jej pod wpływem impulsu. Często bezpośrednio potem są spokojni; dają do zrozumienia, że kastracja rozwiązała jakiś ich konflikt psychiczny, przynajmniej czasowo”². Drugi rozdział pracy jest inspirowaną współczesną myślą psychoanalityczną próbą interpretacji starożytnego fenomenu autokastracji *galloi*, dokonywanej przez nich w czasie rytualnego transu. Przytaczając wybrane przekonania psychoanalityczne, przybliżam dziedzinę konfliktów, rozwiązaniu których tak zrytualizowana autokastracja mogła służyć. Fenomen ten pozostaje w centrum mojego zainteresowania, będąc zarazem charakterystycznym rysem kultu Kybele, w którym – by posłużyć się intuicją Waltera Burkerta – seksualność jawi się poprzez swoje skrajne zanegowanie szczególnie obsesyjną³. Co więcej, podobnie jak w przypadku współczesnego kultowi Kybele kultu Dionizosa, operowanie nią

---

mityczne wyjaśnienie terminu *gallus* w: Ovid (Owidiusz), *Fasti*, IV 361-366. „W tradycji sumeryjsko-babilońskiej *gallu* to demoniczni pomocnicy Isztar (Inanny), którym poleciła ona złożyć w ofierze zamiast siebie króla Tammuza (Dumuziego)”, J. Sieradzan, *Szaleństwo w religiach świata. Szamanizm, religia starogrecka, judaizm, chrześcijaństwo, hinduizm, buddyzm i islam*, Kraków 2005, przyp. 1184 na s. 606. Na temat związków Tammuza z Adoniselem oraz problematyką kastracji w świetle dalszych ustaleń niniejszej pracy zob.: R. Graves, *Mity greckie*, Warszawa 1982, przyp. 6 i 7 na s. 77, przyp. 11 na s. 95 i nast. oraz przyp. 10 na s. 108. Zob. też: T. Sapota, *Magia i religia w twórczości Lucjusza Apulejusza z Madaury. Studia w wpływach orientalnych w kulturze rzymskiej w drugim wieku naszej ery*, Kraków 2001, s. 103 i nast.

2 A. Favazza, *Religia i psychologia*, Warszawa 2006, s. 246.

3 W. Burkert, *Starożytne kultury misteryjne*, Bydgoszcz 2001, s. 185.

(seksualnością) wydaje się w nim pełnić rolę podstawowego narzędzia służącego przedarciu się celebrantów do sfery *sacrum*⁴.

Intelektualne poszukiwania rozdziału drugiego rozpoczynam od przedstawienia myśli Fritza Staala i Damiana Janusa, pozwalających mi naszkicować wstępnie model autodestrukcyjnego *self*⁵, stający się punktem wyjścia dla dalszej mojej podróży. Na jej drodze, pochylając się nad kilkoma dziełami Zygmunta Freuda i posiłkując się poglądami Melanii Klein, związuję proponowaną przez Freuda genezę zachowań rytualnych z po pierwsze, dającą się wzniesć na gruncie jego przekonań wizją zachowań autoagresywnych, a po drugie, z problematyką kastracji w kontekście freudowskiej ontogenezy.

W zgodzie z paradygmatem psychoanalitycznym, doszukującym się w mitach „symbolizmu (niejako projekcyjnego hologramu – Ł.M.) nieświadomych warstw osobowości”⁶, dokonuję następnie przełożenia moich wniosków na treść mitów opowiedzianych w rozdziale pierwszym. Uzupełnieniem tego staje się powiązanie przeze mnie freudowskiej wizji uczucia niesamowitości z ottows-

4 Tamże, s. 187.

5 Poprzez *self* rozumiem w niniejszej pracy część osobowości (czy też ją samą) bliższą tak całości aparatu psychicznego, jak i pojęciu jaźni. Co więcej, z racji upowszechnienia się już w polskiej literaturze psychoanalitycznej, występowania w złożeniach, wreszcie, w celu unifikacji moich manier z cytowanymi w pracy fragmentami dzieł, nie wyróżniam kursywą kategorii takich jak: libido (popęd miłości i życia), morbido (popęd nienawiści i śmierci), ego (kompleks Ja) i alter ego. Co więcej, konsekwentnie (poza cytatami) wyróżniam „Ja” dużą literą wszędzie tam, gdzie mówię o nim jako o całości nie(po)dzielonej na ja-realne i ja-idealne (na przestrzeni pracy nie operuję w swych rozważaniach pojęciem ja powinnościowego) i poza relacją z Innym. Przymiotnik „libidinalny”, w odróżnieniu od „libidalny”, poza cytatami na s. 82 stosuję tam, gdzie mam na myśli popędlowość o charakterze nie tylko miłośno-seksualnym (libidalnym), lecz szerszym (libidalno-morbidalnym).

6 E. Nowicka, *Sporne problemy w badaniach nad mitem* [w:] A. Szyjewski (opr.), *Teoria mitu. Wybór tekstów*, Kraków 1997, s. 33. Takie to ujęcie mitu pełni w niniejszej pracy rolę go definiującą.

kim⁷ *mysterium tremendum*, na które w obrębie kultów Wielkich Macierzy wydaje się – w moim przekonaniu – składać charakteryzujący je, specyficznie się w nich wyróżniający wymiar lęku kastracyjnego. Eksplorację idei freudowskich kończę ich zestawieniem z komplementarnymi wobec nich poglądami na temat obrazu bóstwa autorstwa Philipa Helfaera i Any-Marii Rizzuto, a także z dokonaniami Stanisława Grofa, prowadzącego badania nad konsekwencjami zażywania LSD.

Myśl Herberta Silbergera staje się dla mnie sposobnością ku temu, by pokazać, jak symbolizm mitu Attisa mógł oddziaływać zwrotnie na nieświadomą warstwę aparatu psychicznego i przebieg rytuału ku czci Kybele. Wraz z poglądami Ericha Neumanna, Carla Gustawa Junga oraz Anthony Stevensa przytaczam zaś ideę archetypów i przybliżam czytelnikowi mechanizm ich atraktorowej⁸ obecności, jaki daje się odsłonić w przebiegu modelowanego przez nią autokastracyjnego rytuału. Podejmując się syntezy poglądów freudowskich i jungowskich, przywołuję – raz jeszcze – wydających się je łączyć teoretyków relacji z obrazem bóstwa.

W dalszej kolejności wpisuję kult Kybele w paradygmat myśli Rene Girarda, doszukując się w nim zindywidualizowanych odzwierciedleń kryzysu ofiarniczego i pierwotnej przemocy, jak też dowodów na działanie w jego obrębie mechanizmu kozła ofiarnego. Rodzajem podsumowania i zamknięciem trzeciego rozdziału staje

---

7 Rudolf Otto jest autorem klasycznej religioznawczej koncepcji niewysłowionego i niedostępnego pojęciowym ujęciom *numinosum* (sfery świętości), dającego się poznać poprzez ambiwalentne emocjonalnie *sensus numinis* (poczucie świętości), składające się z *mysterium tremendum* (tajemnicy pełnej grozy) i *mysterium fascinans* (uszcześliwiającego zachwyty). Więcej na ten temat w teoż: *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, Wrocław 1993.

8 Poprzez atraktor chcę tutaj rozumieć pewnego rodzaju środek ciężkości aparatu psychicznego, ku któremu – w ujęciu jungowskim – zmierzają będą przyciągane przezeń zdarzenia psychiczne, jak też i niepisane reguły rządzące tak widzianymi procesami integracyjnymi i ich uporządkowaniem.

się prezentacją stanowiska Bruno Bettelheima, autora dzieła *Rany symboliczne. Rytuały inicjacji i zazdrość męska*.

Do myśli Bettelheima nawiązuje także narracja otwierająca rozdział trzeci, w którym – tak jak i w czwartym – porównawczy materiał religioznawczy staje się dla mnie narzędziem pogłębionego studium wątków podjętych przeze mnie w rozdziałach poprzednich. Wybrane przeze mnie, zawierające autokastracyjne wątki mitologemy służą w tych częściach pracy za oś organizującą dalszą prezentację poglądów psychoanalitycznych.

Wprowadzenie
historyczne i mitologiczne

Autokastracja poświadczona historycznie po raz pierwszy występuje wśród kapłanów bogini Isztar. Znany jest akadyjski tekst, który dokonana na rozkaz bogini autokastrację ma za metodę wzbudzenia u ludzi respektu. Charakteryzujące kastratów cechy fizyczne zmieniały ich status płciowy i społeczny. Przywdziewali oni kobiece stroje oraz biżuterię, czesali się na sposób kobiecy, w kobiecy sposób używali perfum i luster. Autokastracja w świecie starożytnym uniemożliwiała nadto akt apostazji, przez co uważana była za sposób zapewnienia stałości kapłańskiego kultu. Jediną możliwością *gallusa* stawało się prowadzenie w miarę dostatniego życia związanego ze świątynią, w której służył do śmierci. Miano uważać, że tylko wykastrowany mężczyzna zdolny jest pozostać w stanie czystości, wynikającym z zaniechania stosunków seksualnych, i być tym samym w pełni godnym służenia bóstwu. Widzi się także w starożytnej autokastracji sposób na ocalenie życia na wypadek wojennego pogromu, w ramach którego nie zabijano osobników niezdolnych do zapłodnienia kobiet zwycięzców⁹.

Używanie w celu kastracji noża krzemienno od starożytności uważa się za dowód pradawności tej praktyki, mogącej sięgać swymi korzeniami czasu neolitycznej idei megalitycznej. Kybele – wedle mitologii greckiej – miała się narodzić z kamienia rzuconego przez Pyrrę. Co więcej, będąca jednym z najstarszych symboli Matki Ziemi skała¹⁰ kładzie się u mitologicznego fundamentu kultu Kybele. Usprawiedliwione wydaje się także poszukiwanie tropów symbolicznych znaczeń autoagresji w kulcie Bogini Matki w koncepcjach Neumanna oraz Andre Leroi-Gourhana, wszelkiej ranie przy-

9 W. Burkert, *Starożytne...*, s. 91; L. Motz, *The Faces of the Goddess*, New York 1997, s. 111; T. Sapota, dz. cyt., s. 49-53, 109 i nast., wraz z Katullus, *Poezje*, Wrocław 2005, s. 75-77; J. Sieradzan, dz. cyt., przyp. 1183 na s. 606. Zob. też: G. Casadio, *The failing male god: emasculation, death and other accidents in the ancient Mediterranean world*, „Numen” 2003, vol. 50, s. 241 i nast., 244 i nast.

10 Nazywająca się Agdos, patrz s. 22 i nast., 43 i 125.

pisujących walor żeński i wiążących ją z symbolizacją kobiecej płodności charakterystyczną dla jaskiń zdobionych w okresie paleolitu¹¹.

Kult Kybele rozprzestrzenił się na terenie całej Azji Mniejszej w pierwszej połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e. Wtedy to stała się ona głównym bóstwem Frygijczyków (VIII w. p.n.e.) jako Matka Kybele. Oddaje się jej imię jako „Pani Góry”, a liczne jej przydomki pochodzą od nazw gór, u podnóża których znajdowały się ośrodki jej kultu. Głównym z nich było miasto Pessinunt w pobliżu góry Dindymon (Kybele Dindymeńska) z tradycją kultową sięgającą korzeniami epoki brązu. Jako boginię ściśle związaną z anatolijskim środowiskiem naturalnym, prócz gór łączono ją także z jamami i dzikimi przestrzeniami, nie zaś, jak można by przypuszczać, z uważanymi za bardziej typowe dla Bogiń Matek funkcjami macierzyńskimi. Wśród Lidyczyków (VII w. p.n.e.) Kybele znana była jako Kybebe¹².

Pod koniec VII i w VI wieku p.n.e., za sprawą wędrownych charyzmatyków i terapeutów zwanych „żebrakami matki” lub też „owładniętymi bóstwem”, kult Kybele rozprzestrzenił się z Azji Mniejszej na teren Krety i Grecji, gdzie jako Matka Bogów była identyfikowana z innymi boginiami noszącymi cechy archetypalnej

- 11 Arnobius (Arnobiusz), *The Seven Books of Arnobius: Adversus Gentes*, transl. H. Bryce, H. Campbell [w:] *Ante-Nicene Christian Library. Translations of the Writings of the Fathers. Down to A.D. 325. Volume 19*, edit. A. Roberts, J. Donaldson, 2001, V 5. B. Bettelheim, *Rany symboliczne. Rytuaty inicjacji i zazdrość męska*, Warszawa 1989, s. 195; M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych. Tom I*, Warszawa 1997, s. 14, 17 i 79; A. Leroi-Gourhan, *Religie prehistoryczne*, Warszawa 1966; M. Popko, *Wierzenia ludów starożytnej Azji Mniejszej*, Warszawa 1989, s. 151; J.P. Roux, *Krew: mity, symbole, rzeczywistość*, Kraków 1994, s. 201. Na możliwość kojarzenia żeńskich narządów rodnych z raną pokastracyjną wskazywał już Freud; zob.: tegoż, *Poza zasadą przyjemności*, Warszawa 1976, s. 397.
- 12 W. Burkert, *Starożytność...*, s. 43 i 90; M. Popko, *Religie starożytnej Anatolii*, Warszawa 1980, s. 61, 253 i nast.; tegoż, *Wierzenia ludów...*, s. 38, 145, 150 i nast.; L.E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, 1999, s. 2 i 6; A. Wierciński, *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków 1997, s. 222; hasło *Kybele* [w:] Z. Pasek (red.), *Bogowie, demony, herosi – leksykon*, Kraków 1996, s. 235.

Wielkiej Bogini Matki, takimi jak Rea czy Demeter. Jej świątynie Grecy nazywali *metra* (z greckiego *Meter*, tj. Matka) i w tym to okresie Kybele nabrała cech bliższych hellenistycznemu wizerunkowi Bogini Matki. Identyfikacja Kybele z postacią Demeter związanej z misteriami eleuzyńskimi mogła się przyczynić do rozwoju w kierunku misteryjnym kultu tej pierwszej. Z nielicznych – z racji obowiązującego *mistai* (wtajemniczanych) ślubu milczenia – zachowanych i dostępnych nam świadectw wiadomo, że obrzędy miano na terenie Grecji odprawiać nocą z użyciem pochodni, mis służących symbolicznemu oczyszczeniu i przy akompaniamencie muzyki. Burkert, wskazując na główną analogię pomiędzy kultem Kybele a kultem Dionizosa, jaką jest dla niego towarzysząca im ekstatyczno-orgiastyczna przemiana świadomości, sugeruje leczniczą właściwość obrzędów ku czci Kybele. Taka ich wartość miałyby się zawierać w psychosomatycznym *katharsis*, ku któremu misteria były okazją. Ogarniętych transem celebrantów nazywano w Grecji „niesionymi przez bóstwo”. Skutkiem terapeutycznym miało służyć poszukiwanie wizji w osiągniętych przez pobudzającą muzykę transie i „radości serca”. Po ustaniu dającego poczucie nawiedzenia i uświęcenia przez bóstwo ceremoniału jego uczestnicy czuli się oczyszczeni, pogodni i wolni od smutków. Mające miejsce dokonywanie tych praktyk na skutek namowy zgromadzonych nadaje im cechy przedstawienia, co przybliży z kolei ich strukturę do obrzędów dokonywanych w ramach kompleksu szamanistycznego. W niektórych miejscach kultu *galloi* uzdrawiali¹³.

---

13 W. Burkert, *Starożytność...*, s. 43, 65, 86, 89 i nast., 192; L. Motz, dz. cyt., s. 111 i nast.; M. Popko, *Wierzenia ludów...*, s. 151; L.E. Roller, dz. cyt., s. 4-7 i 149; J. Sieradzan, dz. cyt., s. 185 i nast., wraz z przypisami na s. 606; hasło *Kybele* [w:] T. Gadacz, B. Milerski (red. nauk.), *Religia. Encyklopedia PWN. Tom 6*, Warszawa 2002, s. 170 i nast. Zob. też na temat obrzędów katartycznych w: M. Popko, *Religie starożytnej...*, s. 206 i nast. O kastracjach związanych z eleuzyńskim kultem Demeter wzmiankuje za Burkertem T. Sapota w: tegoż, dz. cyt., s. 107.

Wprowadzenie psychoanalityczne

Kult Wielkiej Macierzy Kybele był kultem, któremu księgi pozostały najprawdopodobniej zupełnie nieznanne. Nie dysponujemy dziś żadnymi historycznymi wzmiankami na temat ich istnienia⁵⁵. Wobec braku informacji mogących dać nam obraz kultu od wewnątrz, spisanych językiem osób bezpośrednio weń zaangażowanych, zmuszeni jesteśmy interpretować jego formę w swoistej próżni. Proponuję zatem rozpocząć od nawiązania do koncepcji autorstwa Staala, koncepcji pierwotnej asemantyczności składni rytuału, stanowiącej czasowo-przestrzenny paradygmat dla jego uwarunkowanych onto- i filogenezą znaczeń symbolicznych – i wpisanej weń (rytuał) paradoksalnej „logiki czystego działania”⁵⁶. Staal postrzegał rytuał jako autoteliczne działanie dla samego działania, umożliwiające człowiekowi na drodze jego ewolucji zwiększenie samoświadomości siebie jako istoty względnie niezależnej. Możliwość wycofania swojego Ja i transgresyjnego przeciwstawienia go reszcie osobowości Janus z kolei wiąże z autodestrukcyjną strukturą *self*. Poczynania usamodzielnionego w ten sposób Ja, uwalniającego się od niezintegrowanych z nim i zagrażających mu obszarów *self*, Janus widzi jako niezgodę na zewnętrzne uwarunkowania Ja, stające się przyczyną poczucia słabości i ograniczenia. Poszukujące mocy Ja gotowe jest w takim wypadku na wycofanie się i wzmacniające je zaatakowanie i pozbawione lęku samozachowawczego odcięcie porzuconych przez siebie rubieży *self*, jawiących się tutaj nadto internalizacją nieodpowiadających Ja okoliczności. Ten psychodynamiczny wzorzec kładzie Janus u podstaw rytów przejścia, pokazujących się jako wzorcowe dla wszelkich rytuałów religijnych⁵⁷.

---

55 W. Burkert, *Starożytne...*, s. 133.

56 Do koncepcji Staala nawiązuję, opierając się na: T. Sikora, *Użycie substancji halucynogennych a religia. Perspektywy badawcze na przykładzie zagadnień rytuału i symbolizacji*, Kraków 1999, s. 156-163.

57 D. Janus, *Psychopatologia i religia. Strukturalne zbieżności pomiędzy zaburzeniami psychicznymi a religią*, Warszawa 2004, s. 290 i nast.

Dla częściowo krytykującego Freuda Jana Suttiego „(...) matka (...) za sprawą funkcji związanych z jej ciałem jest obiektem pierwszych emocjonalnych związków, pojawiających się we wstępnej fazie »niemowlęcego solipsyzmu«, podczas której dziecko nie odróżnia siebie od innych. To matka, a nie ojciec (jak chciałby Freud – Ł.M.), jest pierwszoplanową postacią, wokół której koncentrują się wszelkie uczucia zazdrości. (...) Związek dziecka z matką nie jest oparty na seksualnym pożądaniu, lecz na naturalnej czułości i sympatii, gdzie zmienną pośredniczącą są początkowo pieszczoty i gratyfikacje pokarmowe. Późniejsze obiekty zainteresowań dziecka nie są symbolicznymi substytutami stłumionego pożądania czy zakazanej miłości matki, lecz wyłaniają się w naturalny sposób ze świata wspólnego jej i dziecku. (...) Wszystkie późniejsze zachowania społeczne, włącznie z (...) religią, to próby odbudowania albo znalezienia substytutu miłości do matki, która minęła wraz z dzieciństwem”⁸⁷. Antycypując zaś rozważania prowadzone w dalszej części pracy, w których zachowaniami tymi okażą się również (auto)agresywne, wynotujmy i to, że „Suttie uznaje złość i gniew za reakcję na odmowę miłości, wysiłek podjęty dla uchronienia jaźni od izolacji i dla odzyskania utraconych związków międzyludzkich”⁸⁸.

W *Poza zasadą przyjemności* Freud widzi lęk jako ostatnią barierę jednostki przed niechcianymi bodźcami⁸⁹. Uczucie to, czynnik frustrujący i stresogenny, mogło się składać tak na psychologiczną regresję, jak i odmienny stan świadomości, w jakim to – jak wskazują na to źródła – dokonywano aktów autoagresji w ramach kultu Kybele. Obecny w nim lęk przed autokastracją i kaleczeniem się w ogóle⁹⁰ należy moim zdaniem uznać za charakterystyczny dla

86 S. Freud, *Psychoanaliza zbiorowości i analiza „ja”* [w tegoż:] *Pisma społeczne*, Warszawa 1998, s. 112.

87 D.M. Wulff, dz. cyt., s. 290. Suttie pisze o tym np. w: tegoż, *The Origins of Love and Hate*, Routledge, 1999, s. 3 i nast., 16.

88 D.M. Wulff, dz. cyt., s. 290.

89 S. Freud, *Poza zasadą...*, Warszawa 1994, s. 29.

90 W. Burkert, *Starożytność...*, s. 181.

omawianego kultu wymiar ottowskiego *misterium tremendum*. Odwołajmy się w związku z tym do myśli Freuda z późnej jego rozprawy pt. *Niesamowite*. Przeprowadzając w niej analizę literackich dzieł Ernesta T.A. Hoffmanna w świetle swych poglądów na lęk kastracyjny, Freud wiąże mające być wzbudzonym przez opowiadania Hoffmanna uczucie niesamowitości (przekładalne na ottowskie *sensus numinis*) z procesem przebijania się czy też powrotu do świadomości treści, które w okresie dzieciństwa zostały z niej wyparte, w tym treści związanych z lękiem kastracyjnym. Podsumowując *Niesamowite* Freud pisze, że „(...) należy (je – Ł.M.) wywodzić z infantylnego życia psychicznego (...). W nieświadomości psychicznej można bowiem rozpoznać dominowanie jednego z natręctw powtarzania wynikających z impulsów popędowych, które prawdopodobnie zależy od najbardziej wewnętrznej natury samych popędów i jest wystarczająco silne, by wysforować się przed zasadę rozkoszy, które pewnym aspektem życia psychicznego nadaje demoniczny (tj. tremendalny [patrz przyp. 7 na s. 12 i nast.] – Ł.M.) charakter, (...)”. Powyższe wywody przygotowały nas na stwierdzenie, że jako niesamowite odczuwane jest to, co może przypominać o tym wewnętrznym natręctwie powtarzania⁹¹.

Nie dotarłem do źródeł innych niż przytoczone w pierwszym rozdziale pracy mity, z których można by wnioskować na temat obrazu Kybele, jaki mogli posiadać i malować w swych świadectwach jej wyznawcy. Jedynym tropem w tym kierunku pozostają dla mnie wzmianki sugerujące dokonywanie autokastracji na wezwanie bogini. Niemniej jednak cennym teoretycznym uzupełnieniem dotychczasowych rozważań pozostają poglądy Helfaera, który stwierdza w indywidualnym obrazie bóstwa, życiu religijnym w ogóle i ich symbolicznie stransfigurowaną obecność najwcześniejszych etapów emocjonalnego rozwoju jednostki, tj. relacji z matką

---

91 S. Freud, *Niesamowite* [w tegoż:] *Pisma psychologiczne*, Warszawa 1999, s. 250.

oraz częściowych i fragmentarycznych identyfikacji z rodzicami, a także i późniejszych etapów rozwoju. Analizy obrazu bóstwa ujmuje on w kontekście psychicznej separacyjnej rekompensaty utraconej fuzji z matką⁹². Rizzuto z kolei jest autorką koncepcji obrazu bóstwa jako obiektu przejściowego. Zwraca ona uwagę na to, że bóstwo (jego obraz) może „być celem dla rozproszonych i zakazanych libidalnych pragnień”. Uważa, że to na okres edypalny przypada maksimum jego kateksji. Przede wszystkim od sposobów rozwiązania właściwych temu okresowi życia problemów Rizzuto uzależnia właściwą danej jednostce charakterystykę obrazu bóstwa⁹³. Zauważmy nadto w tym miejscu, że rolę obiektu przejściowego może także pełnić własne ciało, a jeśli rytualny trans *gallusa* traktować jako analogię intoksykacji LSD, to, w myśl sugestii Grofa, autokastracja byłaby być może konsekwencją przechodzenia przez niego fazy COEX-ów (skrót od ang. *condensed experience*). Dla pełnego uznania wobec dokonań klasycznej psychoanalizy Grofa COEX to „specyficzna konstelacja pamięciowa, złożona ze skondensowanego materiału przeżyciowego (oraz – albo z fantazji pochodzących z różnych okresów życia jednostki)”⁹⁴.

W paradygmacie myśli Silbergera autokastrację w kulcie Kybele można odczytać jako finalny skutek procesów autosymbolizacyjnych jednostki⁹⁵. Imię Attisa nosili główny kapłan Pessinuntu,

---

92 A. Molenda., *Rola obrazu Boga w nerwicy eklezjogennej*, Kraków 2005, s. 55. Krytykę pojęcia obiektu przejściowego znajdzie czytelnik w: D.M. Wulff, dz. cyt., s. 317 i nast. Na temat związków obrazu Boga z samooceną zob.: tamże, s. 318.

93 A. Molenda., dz. cyt., Kraków 2005, s. 63 i nast, 68. Więcej o poglądach Rizzuto w: tejsze, *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*, 1979.

94 S. Grof, *Badania nad rolą halucynogenów w doznaniach ekstazy-wizyjnych* [w:] H. Grzymała-Moszczyńska, *Psychologia religii – wybór tekstów. Część II*, Kraków 1986, s. 84. Zob. też: J. Sieradzan, dz. cyt., s. 341.

95 Mających przebiegać w trzech fazach: materialnej, formalnej i somatycznej. By przytoczyć najbardziej klasyczny przykład: wydają się one doprowadzać inicjowanych szamanów na skraj transformujących doświadczeń agonalnych, po których odradzają się oni do nowego życia jako dysponujący

jak i *galloi* w ogóle⁹⁶. Za czynnik inicjujący oraz modelujący sugestywnie procesy autosymbolizacyjne w kulcie Kybele uznać zatem należy związany z jej rytuałem mit opowiadający jego autokastrację, którą to kapłani Kybele odgrywali w sposób rzeczywisty (soma-tyczny) w czasie pogłębionego, inicjującego doświadczenia religijnego⁹⁷. Uzupełnijmy ten wniosek poglądem Bettelheima, który mówiąc o micie, zwraca uwagę, że „jeśli w trakcie słuchania jego treści czujemy się poruszeni, to znaczy, że dotknął on obszaru konfliktowego dla nas. Możemy wówczas rozważyć te treści, odnieść je do siebie, a napięcie, jakie wywołuje w nas konflikt, zostanie rozładowane. Treści nieświadome dostają się wtedy do świadomości, zostają »przepracowane« przez świadomość. Uświadomienie treści psychicznych, do których odwołuje się mit, jest katartyczne, ma charakter psychoterapeutyczny”⁹⁸.

---

właściwym szamanom wiedzą i doświadczeniami, by nie rzecz – językiem Gerarda van der Leeuwa – mocami (do koncepcji mocy w myśli van der Leeuwa nawiązuję w oparciu o: tegoż, *Fenomenologia religii*, Warszawa 1978). Istnieją przesłanki po temu, by sądzić, że proces autosymbolizacji jest składową zjawiska śmierci psychogennej; zob.: Z. Freud, *Tabu i...*, s. 52 i nast.; M. Mauss, *Idea śmierci wpajana jednostce przez osobowość i jej wpływ na ciało* [w tegoż:] *Socjologia i antropologia*, Warszawa 2001, s. 341-357; T. Sikora, *Użycie substancji...*, przypis na s. 107; oraz tegoż, *Euoi...*, s. 284.

96 J.G. Frazer, dz. cyt., s. 296; E.O. James, *Starożytni Bogowie. Historia rozwoju i rozprzestrzenienia się religii starożytnych na Bliskim Wschodzie i we wschodniej części basenu śródziemnomorskiego*, Warszawa 1970, s. 92; M.G. Lancellotti, dz. cyt., s. 49 i nast., L.E. Roller, dz. cyt., s. 193 i nast.

97 Myśl Silbergera referuję, opierając się na: T. Sikora, *Użycie substancji...*, s. 104-108.

98 Cyt. za A. Pankalla, *Psychologia mitu. Kultury tradycyjne a współczesność*, Warszawa 2000, s. 53 i nast. Patrz. też s. 19 na temat szamanistycznego rysu kultu Kybele. Wynotujmy też tutaj za: A. Szyjewski, *Szamanizm*, Kraków 2005, s. 88 i nast., że „(...) uniwersalna symbolika, jaka pojawia się w kontekście kontekstu związku szamana z duchem (opiekuńczym – Ł.M.) nawiązuje do dziedziny erotycznej. (...) związanie się z zaświatowymi mocami przyjmuje zwykle silne seksualne podteksty”.

Bibliografia

Źródła I

- Apollodorus (Apollodor), *The Library of Greek Mythology*, transl. R. Hard, Oxford University Press, 1998
- Apulejusz z Madaury, *Metamorfozy albo złoty osioł*, przeł. E. Jędrkiewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976
- Arnobius (Arnobiusz), *The Seven Books of Arnobius: Adversus Gentes*, transl. H. Bryce, H. Campbell [w:] *Ante-Nicene Christian Library. Translations of the Writings of the Fathers. Down to A.D. 325. Volume 19*, edit. A. Roberts, J. Donaldson, Adamant Media Corporation, 2001
- Augustyn św., *O państwie bożym. Przeciw poganom ksiąg XXII. Tom I*, przeł. W. Kornatowski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1977
- Focjusz, *Biblioteka. Tom 2. „Kodeksy” 151-222*, przeł. O. Jurewicz, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988
- Katullus, *Poezje*, przeł. A. Świderkówna, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2005
- Liwiusz T., *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XXVIII-XXXIV*, przeł. M. Brożek, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1976
- Lucian (Lukian), *The Works of Lucian of Samosata. Volumes 1, 2, 3 & 4*, transl. H. W. Fowler, F.G. Fowler, Forgotten Books, 2007
- Lukrecjusz, *O naturze wszechrzeczy*, przeł. E. Szymański, I. Krońska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957
- Owidiusz, *Metamorfozy*, przeł. A. Kamieńska, S. Stabryła, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1995
- Pauzanasz, *Na olimpijskiej bieżni i w boju. Z Pauzanasza Wędrówki po Helladzie. Księgi V, VI i IV*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Za-

- kład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2004
- Pauzaniasz, *W świątyni i w micie. Z Pauzaniusza wędrówki po Helladzie. Księgi I, II, III i VII*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2005
- Pauzaniasz, *U stóp boga Apollona. Z Pauzaniusza wędrówki po Helladzie. Księgi VIII, IX i X*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, H. Podbielski; Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2005
- Teokryt, *Sielanki*, przeł. A. Sandauer, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1973
- Tertulian, *Apologetyk*, przeł. J. Sajdak, Księgarnia Akademicka, Poznań 1947
- Tertulian, *Przeciw Marcjonowi*, przeł. S. Ryznan, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1994

Źródła II

(internetowe, dostępne w dniu 4 marca 2008)

- Lucian of Samosata (Lukian z Samosat), *De Dea Syria*,
<http://www.geocities.com/SoHo/lofts/2938/deasyria1.html>
- Ovid (Owidiusz), *Fasti*, transl. A.S. Kline, 2004,
<http://www.tonykline.co.uk/klineasfasti.htm> (format pdf)
- Polybius (Polibiusz), *Histories*, <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Plb.+1.1>
- Strabo (Strabon), H.C. Hamilton (edit.), *Geography*,
<http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Strab.+preface+1.1>

Opracowania

- Anzieu D., *Skóra: od przyjemności do myślenia* [w:] Zazzo R. (red.), *Przywiązanie. Ujęcie interdyscyplinarne*, przeł. T. Gałkowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978
- Arnold L., Babiker G., *Autoagresja. Mowa zranionego ciała*, przeł. M. Polaszewska-Nicke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003
- Baudrillard J., *O uwodzeniu*, przeł. J. Margański, Sic!, Warszawa 2005
- Baudrillard J., *Pakt jasności. O inteligencji zła*, przeł. S. Królak, Sic!, Warszawa 2005
- Baudrillard J., *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Sic!, Warszawa 2005
- Bauman Z., *Razem osobno*, przeł. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003
- Bertherat Y., *Freud z Lacanem, czyli nauka i psychoanalitik* [w:] (praca zbior.), *XX wiek – przekroje*, przeł. I. Kania, Oficyna Literacka, Kraków 1991
- Bettelheim B., *Rany symboliczne. Rytuaty inicjacji i zazdrość męska*, przeł. D. Danek, Czytelnik, Warszawa 1989
- Bilikiewicz T., Imieliński K. (red.), *Seksuologia kliniczna*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1978
- Burkert W., *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, transl. P. Bing, University of California Press, 1983
- Burkert W., *Starożytne kultury misteryjne*, przeł. K. Bielawski, Homini, Bydgoszcz 2001
- Buss D.M., *Zazdrość. Niebezpieczna namiętność*, przeł. A. Błaż, Gdańskie Wydawnictwa Psychologiczne, Gdańsk 2001

- Butler J. *Melancholy gender – refused identification* [w:] M. Dimien, V. Goldner, *Gender in psychoanalytic space: between clinic and culture*, Other Press, New York 2002
- Butler J., *Krytycznie Queer* [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski (red.), *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006
- Butler J., *Zapisy na ciele, wywrotowe odgrywanie* [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski (red.), *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006
- Casadio G., *The failing male god: emasculation, death and other accidents in the ancient mediterranean world*, „Numen” 2003, vol. 50, s. 231-268
- Clendinnen I., *Aztekowie. Próba interpretacji*, przeł. R.M. Sadowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996
- Csapo E., *Theories of Mythology*, Blackwell Publishing, 2005
- Detienne M., *The Gardens of Adonis. Spices in Greek Mythology*, transl. J. Lloyd, Princeton University Press, 1994
- Drijvers H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*, Brill, Leiden 1990
- Dulko S., Imieliński K. (red.), *Przekleństwo androgyne. Transseksualizm: mity i rzeczywistość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988
- Durkheim E., *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, przeł. A. Zadrożyńska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990
- Dybel P., *Stadium lustra* [w:] Kolankiewicz L. (red.), *Antropologia widowisk. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005
- Eliade M., *Mefisto i Androgin, czyli tajemnica pełni* [w tegoż:] *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, przeł. A. Tatariewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970
- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych. Tom II*, przeł. S. Tokarski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1994

- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych. Tom I*, przeł. S. Tokarski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1997
- Favazza A., *Bodies under siege. Self-mutilation and Body Modification in Culture and Psychiatry*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1996
- Favazza A., *Religia i psychologia*, przeł. B. Stokłosa, Świat Książki, Warszawa 2006
- Frazer J.G., *Złota gałąź*, przeł. H. Krzeczkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978
- Freud Z., *Tabu i ambiwalencja uczuć* [w tegoż:] *Człowiek, religia, kultura*, przeł. J. Prokopiuk, Książka i Wiedza, Warszawa 1967
- Freud S., *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976
- Freud S., *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Państwowe Wydawnictwo Młodzieżowe, Warszawa 1994
- Freud S., *Psychologia zbiorowości i analiza „ja”* [w tegoż:] *Pisma społeczne*, przeł. A. Ochocki, M. Poręba, R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998
- Freud S., *Kultura jako źródło cierpień* [w tegoż:] *Pisma społeczne*, przeł. A. Ochocki, M. Poręba, R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998
- Freud S., *Totem i tabu* [w tegoż:] *Pisma społeczne*, przeł. A. Ochocki, M. Poręba, R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998
- Freud S., *Niesamowite* [w tegoż:] *Pisma psychologiczne*, przeł. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999
- Freud S., *Dwie nerwice dziecięce*, przeł. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000
- Frye N., Macpherson J., *Biblical and Classical Myths. The Mythological Framework of Western Culture*, University of Toronto Press, Toronto 2004
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, przeł. M. i J. Plecińscy, Brama, Poznań 1993

- Graves R., *Mity Greckie*, przeł. H. Krzeczkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982
- Grof S., *Badania nad rolą halucynogenów w doznaniach ekstazy-wizyjnych* [w:] Grzymała-Moszczyńska H., *Psychologia religii – wybór tekstów. Część II*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1986
- Grotanelli C., *Faithfull Bodies. Ancient Greek Sources on Oriental Eunuchs* [w:] A.I. Baumgarten, J. Assmann, G.G. Stroumsa (edit.), *Self, Soul and Body in Religious Experience*, Brill, Leiden 1998
- Grotanelli C., *Possessed Transsexuals in Antiquity. A Double Transformation* [w:] D. Shulman, G.G. Stroumsa (edit.), *Self and Self-Transformation in the History of Religions*, Oxford University Press 2002
- Horney K., *Nowe drogi w psychoanalizie*, przeł. K. Mudyń, Rebis, Poznań 2004
- Imieliński K., *Zarys seksuologii i seksiatrii*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1986
- Jacynowska M., *Religie świata rzymskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987
- James E.O., *Starożytni Bogowie. Historia rozwoju i rozprzestrzenienia się religii starożytnych na Bliskim Wschodzie i we wschodniej części basenu śródziemnomorskiego*, przeł. L. Cyboran, J. Prokopiuk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970
- Janus D., *Psychopatologia i religia. Strukturalne zbieżności pomiędzy zaburzeniami psychicznymi a religią*, ENETEIA, Warszawa 2004
- Jung C.G., J. Prokopiuk (red.), *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, przeł. J. Prokopiuk, Czytelnik, Warszawa 1981
- Jung C.G., Reszke R. (opr.), *Psychologia a religia*, przeł. J. Prokopiuk, Wrota, Warszawa 1997
- Koester H., *History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age*, Walter de Gruyter, New York 1995
- Kohut H., *Heinz Kohut. The Chicago Institute Lectures*, Routledge, 1996
- Kupis B., *Religie starożytnego Rzymu. Tom I*, WT, Warszawa 1991

- Lacan J., *Ecrits. A Selection*, transl. A. Sheridan, Routledge, London 1999
- Lancellotti M.G., *Attis. Between Myth and History: King, Priest, and God*, Brill, Leiden 2002
- Lane E.N., *The Name of Cybele's Priests the 'Galloi* [w:] Lane E.N. (edit.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, Brill, Leiden 1996
- Langevin R., *Sexual Strands. Understanding and Treating Sexual Anomalies in Man*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale 1983
- Leroi-Gourhan A., *Religie prehistoryczne*, przeł. Irena Dewitz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966
- Leeuw G., van der, *Fenomenologia religii*, przeł. J. Prokopiuk, Książka i Wiedza, Warszawa 1978
- Mauss M., *Idea śmierci wpajana jednostce przez osobowość i jej wpływ na ciało* [w tegoż:] *Socjologia i antropologia*, przeł. M. Król, KR, Warszawa 2001
- Meyer R., *Psychopatologia*, przeł. P. Hołas, M. Palczewska; Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003
- Molenda A., *Rola obrazu Boga w nerwicy eklezjogennej*, Nomos, Kraków 2005
- Morris R.C., *In the Place of Origins: Modernity and Its Mediums in Northern*, Duke University Press, Durham & London 2000
- Motz L., *The Faces of the Goddess*, Oxford University Press, New York 1997
- Mrówka K., *Androgyn. Rzecz o ontologii bytu*, Polgress Multimedia, Biblioteka [fo:pa], Szczecin 2005
- Neumann E., *The Origins and History of the Consciousness*, transl. R.F.C. Hull, Routledge, 1999
- Nola di A.M., *Tryumf śmierci. Antropologia żałoby*, przeł. J. Kornecka, M.W. Olszańska, R. Sosnowski, H. Surma-Gawłowska, M. Woźniak; Universitas, Kraków 2006

- Nowicka E., *Sporne problemy w badaniach nad mitem* [w:] A. Szyjewski (opr.), *Teoria mitu. Wybór tekstów*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1997
- Obeyesekere G., *The Cult of the Goddess Pattini*, University of Chicago Press, 1984
- O'Flaherty W.D., *Hindu Myths: A Sourcebook translated from the sanskrit*, Penguin Books, Harmondsworth 1975
- O'Flaherty W.D., *Śiva, the Erotic Ascetic*, Oxford University Press, Oxford 1981
- Otto R., *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, przeł. B. Kupis, Thesaurus Press, Wrocław 1993
- Pankalla A., *Psychologia mitu. Kultury tradycyjne a współczesność*, ENETEIA, Warszawa 2000
- Pietrzykowski M., *Mitologia starożytnej Grecji*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1978
- Popko M., *Religie starożytnej Anatolii*, Iskry, Warszawa 1980
- Popko M., *Wierzenia ludów starożytnej Azji Mniejszej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989
- Pospiszył K., *Narcyzm. Drogi i bezdroża miłości własnej*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995
- Powers J., *Wprowadzenie do buddyzmu tybetańskiego*, przeł. J. Janiszewska, Wydawnictwo A, Kraków 2003
- Rizzuto A.M., *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*, University of Chicago Press, 1979
- Roller L.E., *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, University of California Press, 1999
- Roux J.P., *Krew: mity, symbole, rzeczywistość*, przeł. M. Perek, Znak, Kraków 1994
- Sapota T., *Magia i religia w twórczości Lucjusza Apulejusza z Madaury. Studia w wpływów orientalnych w kulturze rzymskiej w drugim wieku naszej ery*, Nomos, Kraków 2001

- Sieradzan J., *Szaleństwo w religiach świata. Szamanizm, religia starogrecka, judaizm, chrześcijaństwo, hinduizm, buddyzm i islam*, Wydawnictwo Wanda, Kraków 2005
- Sikora T., *Użycie substancji halucynogennych a religia. Perspektywy badawcze na przykładzie zagadnień rytuału i symbolizacji*, Nomos, Kraków 1999
- Sikora T., *Euoi. Studia z symbolizmu i metaforyzacji katoptrycznej*, Nomos, Kraków 2004
- Schwartz-Salant N., *The Mystery of Human Relationship. Alchemy and the Transformation of the Self*, Routledge, 1998
- Stevens A., *Archetype. A Natural History of the Self*, Routledge, 1990
- Suttie I., *The Origins of Love and Hate*, Routledge, 1999
- Szyjewski A., *Religie Australii*, Nomos, Kraków 1998
- Szyjewski A., *Szamanizm*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Tamiahill R., Bielicka H. (red.), *Historia Seksu*, Książka i Wiedza, Warszawa 2001
- Wierciński A., *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Nomos, Kraków 1997
- Wulff D.M., *Psychologia religii klasyczna i współczesna*, przekł. autoryzowany John & Sons Inc, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne S.A, Warszawa 1999

Opracowania internetowe
(dostępne w dniu 4 marca 2008)

- Magnone L., *Rewolucja psychotyków, czyli Co zostało z Lacana w Queer Theory?*, <http://www.lacan.pl/spip.php?article15#nb30>

Encyklopedie, słowniki i leksykony

- Bogowie, demony, herosi. Leksykon*, Pasek Z. (red.), Znak, Kraków 1996
- Religia. Encyklopedia PWN*, Tomy 1-9, Gadacz T., Milerski B. (red. nauk.), Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2001-2003
- Słownik grecko-polski. Tom II*, Abramowiczówna Z. (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960
- Słownik języka polskiego. Tom III*, Szymczak M. (red. nauk.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981
- Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Grimal P., przeł. M. Bronarska, B. Górska, A. Nikliborc, J. Sachse, O. Szarska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Warszawa 1987

To jest darmowy plik PDF pobrany z:
www.the-serpent.pl

Można go pobierać, drukować na użytek prywatny,
udostępniać innym, cytować z podaniem źródła
oraz zamieszczać na swojej stronie internetowej.

Nie można zaś czerpać z niego korzyści majątkowych
oraz zamieszczać jego treści (lub jej fragmentów),
nie podając nazwiska autora i tytułu książki.

Przypis do cytatu z tego pliku
powinien wyglądać następująco:

Łukasz Majewski, *Ekstazyjna autokastracja. Psychoanalityczno-mitoznawcze
ujęcie roli narcyzmu, zazdrości, żałoby i nekrofilii w kulcie Wielkiej Bogini Matki*,
The Serpent, Szczecin 2008, s. [numer strony].

The Serpent